

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У МОВЕ РАМАНА І. П. ШАМЯКІНА «СЭРЦА НА ДАЛОНІ»

М. А. Пятрова

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы,

Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна, Беларусь,

margarita37648@gmail.com,

Навуковы кіраўнік: Садоўская А. С.,

*загадчык кафедры беларускай філалогіі, дацэнт, кандыдат
філалагічных навук*

Артыкул прысвечаны характарыстыцы фразеалагізмаў, выкарыстаных у творы класіка беларускай літаратуры Івана Шамякіна «Сэрца на далоні», паводле стылістычных функцый. У выніку паказана, што найбольшую групу ў творы складаюць фразеалагізмы, якія выконваюць намінацыйную функцыю, найменшую – ацэначную. Раман Івана Шамякіна вельмі багаты на ўстойлівыя адзінкі мовы, пісьменнік выкарыстаў іх творча і арыгінальна, без лішніх паўтораў. Дзякуючы гэтым адзінкам ажыўляецца мова персанажаў, яны набываюць сваю адметнасць не толькі праз паводзіны і ўчынкі, але і праз адносіны да слова, праз здольнасць выкарыстоўваць яго трапна і да месца. У гэтым і праяўляецца сапраўдная глыбіня, прыгажосць, адметнасць, непаўторнасць самога твора і майстэрства аўтара ў выкарыстанні моўных сродкаў.

Ключавыя словы: І. П. Шамякін; раман «Сэрца на далоні»; фразеалагізмы; стылістычныя функцыі.

Сёлета адзначаецца 100-годдзе з дня нараджэння Івана Шамякіна – класіка беларускай літаратуры, майстра нацыянальнай прозы, выдатнага драматурга і сцэнарыста,

сапраўднага мастака роднага слова, які шліфаваў нашу мову, узвышаў яе да літаратурнага ўзроўню.

Іван Пятровіч Шамякін – адзін з самых знакамітых пісьменнікаў-раманістаў, прэзаік, які паказаў найбольш надзённыя праблемы свайго часу, пісьменнік, які «любіць ісці, што называецца, па гарачых слядах падзей» [1, с. 4]. Гэта чалавек, які практычна кожным сваім творам сцвердзіў, што годнасць, маральная вартасць чалавека, святло яго духоўнасці – неацэненыя каштоўнасці. «Быць чалавекам» – такімі словамі можна вызначыць асноўную тэму творчасці аўтара. Яна прасочваецца ў яго першым апавяданні «У снежнай пустыні», у пенталогіі «Трывожнае шчасце», у рамане «Глыбокая плынь» і г. д. Героі гэтых твораў багатыя духоўна – яны чалавечныя. Да такіх адносіцца і камандзір Васіль («У снежнай пустыні»), і маёр Раманенка («Помста»), і Таня Маеўская («Глыбокая плынь»). Але асабліва яркім і моцным вобразам з’яўляецца фігура доктара Яраша, які здольны не толькі дапамагаць няшчасным, але і трымаць людскія сэрцы на далонях (раман «Сэрца на далоні»). Менавіта на гэтым творы мы і засяродзім сваю ўвагу.

Раман Івана Шамякіна «Сэрца на далоні» выйшаў у 1964 годзе. У ім уздымаецца праблема бацькоў і дзяцей, а таксама прысутнічае прыём рэтраспекцыі – зварот да мінулых падзей, да дзеянняў вайны. Як падкрэсліў беларускі даследчык і крытык Віктар Каваленка, «раман “Сэрца на далоні” ўспрымаецца як новая ступень у мастацкім адлюстраванні сучаснасці» [1, с. 122]. Мова гэтага твора эмацыянальная, маляўнічая, каларытная. У ёй таленавіта пададзены вобразна-выяўленчыя сродкі, асабліва ўраджаюць бліскуча выкарыстання па ўсім рамане «залацінкі народнай мудрасці» – фразеалагізмы.

Фразеалагізмы – гэта не проста сукупнасць адзінак, гэта душа кожнага твора. Дзякуючы ім мова дадзенага рамана Івана Шамякіна стала жывой, сакавітай, ёмістай, напоўненай смакам свайго, беларускага, слова. Нездарма, як адзначыў знакаміты прафесар Іван Якаўлевіч Лепешаў, «пісьменнікі, фалькларысты, лінгвісты слухна называюць фразеалагізмы самародкамі, самацвітамі роднай мовы» [3, с. 207].

Мэта дадзенага артыкула – характарыстыка фразеалагізмаў, выкарыстаных у творы І. Шамякіна «Сэрца на далоні», паводле стылістычных функцый. Як вядома, фразеалагізмы з боку стылістычнага прызначэння падзяляюцца на дзве групы: узуальнага характару (агульныя функцыі) і аказіянальнага (прыватныя функцыі, якія рэалізуюцца толькі ў пэўным кантэксце). Разгледзім устойлівыя адзінкі, што выкарыстоўваюцца ў рамане, з боку ўзуальнага характару.

Вядомы навуковец І. Я. Лепешаў вылучыў 6 функцый фразеалагізмаў узуальнага характару: намінатыўная, «лаканізацыі» маўлення, вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная і экспрэсіўная. Сабраныя намі адзінкі выконваюць наступныя функцыі:

1. *Намінатыўная функцыя.* Фактычна ўсе фразеалагізмы валодаюць асаблівасцю называць прадметы, дзеянні, з’явы рэчаіснасці. Праўда, гэтая функцыя часцей рэалізуецца з іншымі, бо фразеалагізмы па сваёй прыродзе з’яўляюцца вобразнымі адзінкамі, таму яны не проста нешта называюць, а яшчэ і характарызуюць з самых розных бакоў. Адзначаная функцыя ўласціва наступным адзінкам: *не зводзячы вачэй, на «ты», адзін на адзін, на вачах, ні на міг, нашаму брату, ваш брат, (сказаў) ісціну ў апошняй інстанцыі, мае рацыю, па інерцыі, на твой рахунак, ні гу-гу, усе як адзін, ні слова, з дня ў дзень, у адзін міг і інш.* Ужываюцца гэтыя фразеалагізмы ў такіх кантэкстах: 1) – А я люблю людзей, якія могуць вось так захапляцца, – адказала Валянціна Андрэеўна, *не зводзячы вачэй з Яраша* [4, с. 7]; 2) Валя *мае рацыю*: здараецца, і, на жаль, нярэдка, што за карыснымі і патрэбнымі справамі, якімі займаешся, за гуманнымі і высакароднымі мэтамі часам хаваецца звычайнае сябелюбства, эгаізм, індывідуалізм [4, с. 436]; 3) Ён *па інерцыі* зрабіў крокі два і павярнуўся [4, с. 49].

2. *Функцыя «лаканізацыі» маўлення.* Яна характэрна для фразеалагізмаў, што перадаюць «найбольшую канцэнтрацыю думкі пры найменшай затраце слоўнага матэрыялу» [2, с. 250]. Менавіта па гэтай прычыне фразеалагічныя адзінкі вельмі выйгрышныя, бо іх мінімальны кампанентны склад утрымлівае значную

інфармацыю, часцей большую, чым у звычайных словах. Гэта можна пацвердзіць прыкладамі такіх фразеалагізмаў: *не зводзячы вачэй, на «ты», на міг, у кусты, на вачах, ні на міг, не крыўлю душою, кідалася ў вочы, кінуліся ў вочы, глядзець наперад, (сказаў) ісціну ў апошняй інстанцыі, хлебам не кармі, святой прастатой, не хопіць пораху, як грыбы, што з гуся вада, што гарох ад сцяны, усе як адзін, як з мяшка, кішэнню набівае, з хвосцікам, чорцікі ў вачах, прачысціць (ім) мазгі, на валаску*. Прыклады ўжывання адзначаных устойлівых адзінак у сказах: 1) *Не крыўлю душою*. Не краду [4, с. 19]; 2) *На яе з цікавасцю пазіралі: адна, а такі гарэзлівы выраз яе твару, такія чорцікі ў вачах* [4, с. 268]; 3) *Дурнота ваша бабская ёй кішэнню набівае* [4, с. 239]; 4) *Яна лічыла, што выхаванне – такі хітры механізм, які павінен быць заўсёды схаваны і разам з тым ні на міг не спыняцца, не грымець, не ляскаць, не дыміць, не чадзіць, але працаваць безадказна* [4, с. 19].

3. *Функцыя вобразнага выказвання*. Як правіла, фразеалагізмы, што рэалізуюць гэтую функцыю, надзелены здольнасцю ствараць вобразнае ўяўленне пра прадмет, з’яву, дзеянне і інш. Такую асаблівасць маюць наступныя фразеалагічныя адзінкі: *закружылася галава, хадзіла на пальчыках, дагары нагамі, насыпце (яму) солі на хвост, пацягнуў за язык, стаць на ногі, пацёр рукі, залілася слязамі, што з гуся вада, варон (будзеш) лавіць, не спускала з (яго) вачэй, што гарох ад сцяны, на поўны рот, глянуць у твар, як з мяшка, рукамі разводзіць, нос задзірае, дагары дном, перавярнуць дагары нагамі, паглядзець у вочы, паківала (яму) пальцам, махнуць рукой, з’ехаць на край свету, былі падняты на ногі, паціснуў плячамі, падняў на ногі*. Прыклады ўжывання ў творы: 1) *І тут жа адчула пякучы боль ад думкі, што калі-небудзь другая, чужая жанчына абдымала яго. Закружылася галава* [4, с. 10]; 2) *Чорт яго пацягнуў за язык* выказацца супраць культу асобы (цяпер Гукан нават не помніў, чаму пачаў гаварыць пра гэта) [4, с. 33]; 3) – *Зося?* – *прашаптаў ён так, што ўздрыгнула ўрач, прыўзняліся на локцях хворыя, а Майзіс у захапленні пацёр рукі* [4, с. 53].

4. *Ацэначная функцыя*. Шматлікія фразеалагізмы валодаюць здольнасцю ацэньваць нешта, даваць станоўчую

ці адмоўную характарыстыку з'яве рэчаіснасці, асобе, дзеянню і пад. З гэтай функцыяй ужываюцца, напрыклад, такія ўстойлівыя выразы: *пацёр рукі, залатыя рукі, як свіння, грош нам цана, (як) пры цару Гароху, з галавой, скура ды косці, гарачая галава*. Некалькі ілюстрацый у наступных сказах: 1) *Залатыя рукі* мае чалавек [4, с. 224]; 2) «*Чаўкае, як свіння*», – падумаў Славiк, каб хоць як-небудзь прынізіць свайго непрыяцеля [4, с. 230]; 3) – *Калі ён можа разваліць брыгаду, то грош нам цана* [4, с. 232]; 4) – *Трэба, штоб хазяiн з галавой!* [4, с. 250].

5. *Эмацыянальная функцыя*. У пераважнай большасці гэтую функцыю рэалізуюць выклічнікавыя і мадальныя выразы. З iх дапамогай «перадаецца эмацыянальны стан чалавека, выражаюцца разнастайныя пачуццi: радасць, захапленне, здзіўленне, насмешка, пагроза, аб'якавасць, крыўда, страх, сорам і г. д.» [3, с. 211]. Такой здольнасцю валодаюць наступныя фразеалагізмы: *дзякуй богу, барані божа, чорт яго ведае, на д'ябла, дай бог кожнаму, к чорту, бывайце здаровы, чорт вазьмі, разявіўшы рот, дух займае, ліха (яго) ведае, чорт (яго) ведае, ліха ведае, бліснулі вочы, на здароўе, залілася слязамі, да д'ябла, у душы, блізка браць да сэрца, да слёз, рукамі разводзіць, чорт мяне пацягнуў за язык, царства (ёй) нябеснае, (не) з адкрытай душой, хрэн з імі, на д'ябла, якога д'ябла, з лёгкай душой, чорт з вамі, чорт з ім, кроіў сэрца, бог ведае, «раскрыць душу», бог ведае што, не дуры галаву, паківала (яму) пальцам, чорта з два, махнуць рукой, паціснуў плячамі, божа мой*. Прыклады ўжывання адзначаных фразеалагізмаў у сказах: 1) – *Чорт яго ведае*. Часам мне здаецца, з малой адказнасцю. – *І раптам крыкнуў: – Бачыш?! [4, с. 13]; 2) Дзеці выраслі, што нарадзіліся пасля вайны. Глянеш навокал – дух займае [4, с. 26]; 3) «Медсястра – і раптам знахарка, сектантка нейкая. Ліха ведае што такое!» – разважаў ён, незадаволены, ужо трохі расчараваны, ідучы па доўгай вуліцы ў край сяла [4, с. 240]; 4) З абурэннем званілі ў міліцыю з некалькіх тэлефонаў – у абласное, у гарадское кіраўніцтва: *якога д'ябла вы там робіце, калі зладзеi дзейнічаюць вось так?! [4, с. 429]; 5) – Ага ж. Пражыў, таварышок, дзякуй богу, усяго на свеце пабачыў і пачуў [4, с. 249]*.*

6. *Экспрессіўная функцыя*. Фразеалагічныя адзінкі, якія валодаюць гэтай функцыяй, служаць для перадачы моўнай выразнасці. Яны адзначаюцца яркасцю, маляўнічасцю, вобразнасцю, эмацыянальнасцю. Экспрессіўнасць дасягаецца рознымі спосабамі:

- паўторам слоў (*адзін на адзін, ні гу-гу, з вока на вока, з дня ў дзень*);

- абыграваннем шматзначных слоў (*насыпце (яму) солі на хвост, далі (яму) перцу*);

- нерэальным вобразам (*папсаваць нервы, глядзім другімі вачамі, зубы з'еў, у вушах стаіць, не верыў вачам, варон лавіць, не кідайся словам, праваліцца скрозь зямлю, не выкідваў «конікаў», заговорваеце зубы, крылі падрэзаў, прачысіць (ім) мазгі, ламаў галаву, ламаць галаву, лезеце ў душу, лезці ў душу, лезлі ў галаву, на валаску (ад смерці), разрываецца сэрца*).

Ужыванне адзначаных фразеалагізмаў можна прасачыць у наступных радках: 1) Я, малады чалавек, зубы з'еў на гэтых планіроўках [4, с. 32]; 2) І цяпер у вушах стаіць шум дажджу [4, с. 37]; 3) Ён пазнаў гэтую жанчыну. Але не верыў вачам [4, с. 52]; 4) Калі ж убачыў, што станіна нерухома павісла, а з вышыні, з будкі, выглядае дзюбаты тварык і весела смяецца, Славіку захацелася праваліцца скрозь зямлю [4, с. 225]; 5) Сапраўды, Зося з дня ў дзень адчувала прыліў гэтай новай сілы, даўно забытай, і ёй было хораша і... страшна [4, с. 265]; 6) Валянціна Андрэеўна, не будучы ніколі ханжой, аднак, амаль узненавідзела іх у гэты міг, мужа і доктара, які ўратаваў яе сына і якога яна ўвогуле богатварыла, – за тое, што ў такі момант, калі Славік, можа, на валаску ад смерці, яны збіраюцца піць спірт [4, с. 437].

Як бачна, многія фразеалагічныя адзінкі здольны выконваць не адну, а некалькі функцый, што, дарэчы, і закладзена ў іх прыродзе. Напрыклад, фразеалагізм *махнуць рукой* рэалізуе намінацыйную, эмацыянальную і функцыю вобразнага выказвання: «Ён хацеў прымусіць сябе на ўсё *махнуць рукой* з цынічнай абыякавасцю чалавека, вольнага ад усіх умоўнасцей» [4, с. 426].

Па выніках даследавання можна адзначыць, што найбольшую групу ў творы складаюць фразеалагізмы, якія

выконваюць намінацьную функцыю, найменшую – ацэначную. Раман І. Шамякіна вельмі багаты на ўстойлівыя адзінкі мовы, пісьменнік выкарыстаў іх творча і арыгінальна, без лішніх паўтораў. Дзякуючы гэтым адзінкам ажыўляецца мова персанажаў, яны набываюць сваю адметнасць не толькі праз паводзіны і ўчынкі, але і праз адносіны да слова, праз здольнасць выкарыстоўваць яго трапна і да месца. У гэтым і праяўляецца сапраўдная глыбіня, прыгажосць, адметнасць, непаўторнасць самога твора і майстэрства аўтара ў выкарыстанні моўных сродкаў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Каваленка В. Іван Шамякін: Нарыс жыцця і творчасці. Мінск: Народная асвета, 1980.
2. Крапіва К. Беларускія прыказкі // Збор твораў у 4 т. Т. 4. Мінск, 1963.
3. Лепешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Вышэйшая школа, 1998.
4. Шамякін І. Сэрца на далоні // Збор твораў у 6 т. Т.4. Мінск: Мастацкая літаратура, 1978. С. 5–449.